

ניסן רובין ושלמה גוזמן כרמלי (עורכים). **כוחן של מילים: אנתרופולוגיה של טקסטואליות יהודית**. כרמל. 2022. 321 עמודים

יורם בילו*

ב-1999 נוספו לארון הספרים היהודי שני ספרים פרי עטם של אביעזר רביצקי ורחל אליאור, חוקרים בעלי שם מהחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית. למרבה המבוכה, הכותרים של שני הספרים שהופיעו בסמיכות היו זהים: *חירות על הלוחות*. למען הסר ספק, שני הספרים עסקו בעולמות תוכן לא חופפים, אבל שונות זו רק מגבירה את הסקרנות לגבי הבחירה הבלתי תלויה באותה כותרת. מן הסתם יש לייחס בחירה זו לבולטות הקוגניטיבית של המדרש היפהפה ממסכת אבות, "אל תקרא חרות אלא חרות", הפותח את תורת משה החרותה על הלוחות למרחב חופשי של פרשנות. הכותרת המשותפת מהדהדת את המהלך שבו המסורת ההרמנויטית הפוסט-מקראית הפכה את התורה מציווי אלוהי מוגדר ומקובע למפעל מתמשך של פרשנות אנושית, המרחיבה ומעשירה את המבט והמחשבה הדתיים על היקום, בוראו וברואיו. אמרות של חז"ל כמו "לא בשמים היא", "דיברה תורה כלשון בני אדם" ו"שבעים פנים לתורה" חוזרות ומהדהדות מהלך זה. בעגה אנתרופולוגית, הפרשנות הפתוחה של הטקסט היהודי היא אפוא מסורת אמית (emic) מבוססת, הזוכה להבלטה ולהעצמה בעבודותיהם של רביצקי ואליאור ברמה האתית (etic) ומתמצתת בכותרת הזוהה.

מסורת זו היא במידה רבה גם נקודת המוצא של הקובץ שלפנינו. מכיוון שהרוב המכריע של התורמים לו הם אנתרופולוגים (אם כי אחדים מהם יעדיפו אולי להתמקם על קו התפר שבין אנתרופולוגיה לסוציולוגיה), נזכיר כי בהגותו של קליפורד גירץ, שהיה אולי האנתרופולוג המשפיע ביותר במחצית השנייה של המאה העשרים, המטפורה של תרבות כטקסט היא המסד האפיסטמולוגי של מה שמכונה "המפנה הפרשני" באנתרופולוגיה. גירץ טען כי אפשר להתייחס אל התרבות כאל מקבץ מורכב של טקסטים המכוננים יחדיו רשת של משמעויות. אלה מופרות ל"ילידים" כחלק מהידע המקומי שלהם, ועל החוקרים לפענח ידע זה בתוך ההקשרים שבהם הוא מתכונן ומתבטא, באופן דומה לזה שבו מבקרי ספרות מפרשים יצירה כתובה. ניסן רובין ושלמה גוזמן כרמלי מעוררים במסורת הפרשנית מבית מדרשו של גירץ, וחלק מהתרומות המחקריות בקובץ שערכו מתבססות על "תיאור גדוש" פרי עבודת שדה אתנוגרפית ברוחו. אבל מה שבאנתרופולוגיה פרשנית הוא מטפורת מפתח – תרבות כטקסט – הופך לממשי מכל ממש במסורת שקיומה ניזון מספר הספרים שהוא, בלשונו של אבי שגיא, מהתורמים לקובץ, "טקסט מנחה-חיים". לא רק שהתורה היא טקסט מקיף-כול, המעצב את חיי היחיד והקהילה ביהדות המסורתית; המציאות כולה גנוזה בה, כיאה למה שהדמיון הדתי (ובמיוחד המיסטי) מציב כתוכנית הפעולה האלוהית

* פרופ' יורם בילו, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה והמחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

לבריאת העולם. הספר עומד במרכז הוויית החיים של "עם הספר". הוא לא רק "תורת חיים", הוא נתפס כישות חיה. הוא נולד בטירה כתינוק, יש לו גוף המולבש במעיל ומעוטר בכתר; מנשקים אותו, שותים ממנו (בטקס המים המאירים), אוכלים ממנו (בטקס חגיגת האותיות בכניסה לחדר), ובבוא יומו קוברים אותו (בגניזה).

לנוכח המרכזיות והבולטות של הספר בעולם היהודי המסורתי, אין זה מפתיע שהמפגשים מסביב לטקסט (כשם ספרו הראשון של גוזמן כרמלי) מקיפים מכלול עשיר ומגוון של הגות ופעילות, פרשנות וביצוע, המעוצבים על ידי התרבות היהודית ובה בעת מכוננים אותה. עניינו של הקובץ שלפנינו הוא במכלול זה, שאפשר אולי לכנותו "עבודת הספר", על משקל "עבודת התרבות" שטבע האנתרופולוג גנת אובייסקרה (Obeyesekere) (בעקבות עבודת החלום והאבל הפרוידיאניות). הקובץ מצביע על המהלכים והאופנים הדיאלוגיים שבהם קהילות יהודיות – לא מוגזם לכתותן קהילות טקסט – מקנות לספרי הקודש חיים חברתיים ומייצרות משמעויות תרבותיות חדשות באמצעות ארגון כלים שנלקח מהרפרטואר היהודי המסורתי. יפה עשו העורכים אפוא בדברם על אנתרופולוגיה של טקסטואליות יהודית, להבדיל מאנתרופולוגיה של טקסטים, כדי לאפיין את רוחב היריעה של עבודת התרבות היהודית המיוצגת בקובץ. השילוב של טקסט, טקס וקונטקסט, המובלע בכותרת הפרק של ניסן רובין, מאפיין מנעד רחב זה, גם אם אינו ממצה אותו. האופי האינקלוסיבי של המושג טקסטואליות מציב אותו לצד מושג השיח של פוקו, המתייחס לפרויקט רחב של מערכת ידע/כוח הכוללת מוסדות, תפקידים חברתיים ופעילויות מקצועיות.

השער הראשון בקובץ כולל שלושה פרקים. הראשון שבהם, של אבי שגיא, משמש הקדמה נאותה לקובץ כולו ומציג תיאוריה הרמנויטית מקיפה על משמעות הטקסט ביהדות. הדגש של שגיא על הדיאלוג המתמיד בין הקוראים לטקסט, המעצב את חיי הקהילה, חוזר ונשנה בפרק היחיד שתורגם מאנגלית, "קולות מסביב לטקסט" של ג'ונתן בויראין. בויראין מדגים באמצעות תצפית משתתפת בקבוצת לימוד לא פורמלית בישיבה במנהטן כיצד התהליך הרב-קולי של הלומדים, המטשטש את ההפרדה המקובלת בין טקסט ודיבור, בין "בכתב" ו"בעל-פה", משמש שיח פורה המאפשר כינון זהות קהילתית דינמית ביוצרו רצף מרצד של תשובות לשאלה איך להיות יהודי. הפרק של ניסן רובין, החותם את השער הראשון, מציג ניתוח מדוקדק של גלגוליה של ברכת בתולים (טקסט), ועומד על יחסיה לריטואל של הצגת הבתולים לאחר ליל הנישואים (טקסט) ולמציאות החברתית המשתנה בתקופות שונות (קונטקסט). באמצעות הניתוח התלת-מישורי הוא מסביר מדוע חדל הטקסט הקדום מלהתקיים בארץ ישראל בתקופה הרומית וקם לתחייה בימי הביניים בבבל, עד שנעלם סופית מן העולם ביוזמת הרמב"ם.

השער השני, "בין ליתורגיקה לביצוע", כולל שני פרקים. בראשון שבהם ממשיך חזקי שוהם במיפוי התרבות הפופולרית ביישוב ובמדינה ומתמקד במעמדו של סדר פסח בבתים חילוניים, שם הקריאה הטכנית, הרזה והבהולה של ההגדה תכליתה היחידה היא להוביל את המשתתפים "משעמום לגאולה". שוהם טוען כי הממד הטקסי במופעים אלו טמון בעצם ההגחכה והשיבוש המכוונים. דומה כי מופעים כאלה, המרוקנים את הטקסט ממשמעות (אני מתקשה לראות בפרודיזציה שלו ממד חתרני), הם תמונת הראי של "טקסט מנחה חיים". בפרק השני משרטטים שמעון קופר ושלמה גוזמן כרמלי קווי מתאר למה שהם מכנים דקדוק תרבותי יהודי. באמצעות דוגמאות מפתח – קידוש, הבדלה, שבירת

הכוס בחתונה ועוד – הם מנסים לגבש מערכת כללים ליצירת הלכות ולגיבוש מנהגים חדשים. זהו פרויקט יוצא דופן בקובץ, שכן הוא יוצא מהפרדיגמה הסטרוקטורליסטית המהלכת בגדולות והאופנתית פחות, אבל אין בכך כדי לגרוע מערכו.

השער השלישי מוקדש לסוכנות היצרית של סוכני שינוי בשלוש קבוצות דתיות המעצימות את מעמדן באמצעות ניכוס שליטה על הטקסט. נסים ליאון עומד על הדינמיקה המורכבת בעיצוב סידור התפילה הספרדי הפופולרי – דינמיקה הנובעת ממשחק הכוחות שבין "מסורת גדולה", שנישאת על כתפי חוגים חרדיים הדוחפים למיסוד, ומסורות "קטנות" שמתפחות על ידי חוגים עדתיים. ליאה טרגין זלר מראה כיצד מתקיים ומתעצם "פריון מרובד" בקהילה החרדית: האליטה החרדית בעלת ההון התרבותי הגבוה יודעת כיצד לנצל את משאביה (למשל באמצעות הכרת היתרים הלכתיים) כדי לשמר רמת פרוין נמוכה יותר מאשר מעוטי המשאבים, וכך מעמיק אי-השוויון בין הקבוצות. רבקה נריה בן שחר שופכת אור על הדרכים המתוחכמות שבאמצעותן נשים חרדיות מתמרנות בין התפקידים המנוגדים אך המשלימים של שומרות סף וסוכנות שינוי בשדה התקשורת.

השער הרביעי עוסק בתרבויות ספרים בין מסורתיות למודרניות. הרווי גולדברג בוחן את השלכות זמינותם המוגבלת של ספרים מודפסים בלוב עד תחילת המאה העשרים על חיי היהודים שם, וכיצד תרמה זו לדומיננטיות של שינון והעתקה בהעברת ידע וכן לפיצול בשימוש בספרות רבנית בין דיינים, שהתמקדו בספרות הפוסקים, ובין תלמידי חכמים שעסקו בש"ס ובמפרשים, ולהתהוות מסורות מקומיות שאינן מעוגנות בספרות ההלכה. אסף שרעבי עומד על ההבדלים בין תנועת התשובה החרדית-ספרדית לתנועת התשובה הציונית-דתית הנוגעים ל"חוויות טקסטואליות": בתנועה הספרדית הדגש הוא על דרשות אוראליות המבנות את תהליך החזרה בתשובה כחוויה טקסטית, וניכר מאמץ לגשר בין הטקסט המסורתי והאמיתות המדעיות, ואילו בתנועה הציונית-דתית הדגש הוא על לימוד טקסטים מארון הספרים היהודי, והפער בין התורה למדע אינו עניין לענות בו. לדעת החוקר, הבדלים אלו נובעים ממידות הביטחון השונות של התנועות במעמדן האינטלקטואלי מול המודרנה.

השער החמישי והאחרון מציג את פרשנותן החרדית של שתי קהילות שוליים במרחב הדתי בישראל לטקסטים מסורתיים. אלעזר בן לולו מראה כיצד מאתגרים בקהילה רפורמית את הנרטיב ההלכתי המקובל כדי להעצים נשים ולהט"בים ולהקנות אישור והכרה לזכויותיהם; ורחל ורצברגר מציגה את הבריקולאז' התרבותי בקבוצות העידן היהודי החדש, המאגד בטקסט אחד מסורות יהודיות, תורות של העידן החדש, מגוון משנות פילוסופיות ועקרונות הגזורים מתרבות הפסיכותרפיה המערבית.

הקובץ שלפנינו מעלה תרומה עדכנית וחשובה להכרת שדה הפעילות הדתית-רוחנית הרוחש סביב הטקסט המקודש. פרקי הקובץ מאירים חלק מהאופנים שבהם קהילות יהודיות שונות נפגשות ומתעמתות עם הטקסט, מבארות ומתקנות אותו לפי עולמן התרבותי וצורכיהן האידיאולוגיים העכשוויים, ואגב כך מכוננות את עצמן כקהילות פרשניות בעלות זהות מובחנת. הדויד הטקסטואליות היהודית זורמים מלמעלה למטה אך גם להפך, במהלך שהעורכים מכנים "פעלנות מבוזרת", שבקבוצות מחוץ לזרם המרכזי (נשים, רפורמים, להט"בים, אנשי העידן החדש) יכול להפוך חתרני; בקהילות ממוסדות השינויים מתונים בדרך כלל, ומוצגים כהמשכיות המותאמת לרוח הזמן. חשוב לציין,

לסיום, כי מודל הידע הפתוח של "חירות על הלוחות" ו"שבעים פנים לתורה" שביסוד שדה הפעילות המגוון המתואר בקובץ הוא רק חלק מהתמונה. מבט מקיף יותר חייב להיות דיאלקטי באופיו ולהתייחס גם למודל הידע הסגור של הממסד הדתי-חרדי, הנשען על כללי הברזל של "כל המשנה ידו על התחונה" ו"חדש אסור מן התורה".